

СОЦІАЛЬНЕ ВКЛЮЧЕННЯ ЯК ВИМІР РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У контексті проблем українського суспільства критикується сучасна неоліберальна інтерпретація розвитку як триади «економічне зростання – добробут населення – задоволення життям», що є поширеною у теоретичному і політичному дискурсі. Зазначено деякі евристичні можливості й суперечності соціологічних теорій суспільного розвитку і суспільства модерну. Запропоновано розглядати соціальне включення як вимір модерну і суспільного розвитку, сформульовано вихідні питання для подальшого дослідження.

Ключові слова: розвиток, соціальне включення, суспільство модерну.

Суспільний (або соціальний) розвиток є неоднозначним поняттям, навколо якого в соціальних науках завжди точилися дискусії. (див. докладніше: [17]). Його теоретичні інтерпретації глибоко укорінені в філософській думці і є відбитком тих чи інших ціннісних та ідеологічних систем. Фактично саме уявлення про розвиток у природі і суспільстві є модерним і сформувалося під впливом європейської філософії та науки Нового часу. Поява неklasичних філософських учень і розчарування у прогресистських ідеалах Просвітництва призвели до усвідомлення ідеологічного забарвлення і телеологічності концепцій розвитку суспільства. Намагаючись подолати обмеження теорії Т. Парсонса, Н. Смелзер, Н. Луман, Ш. Ейзенштадт, Б. Гізен та інші висловили сумнів щодо направленості соціального розвитку [29, р. 5–12].

В останні чотири десятиліття в період піднесення філософії постмодерну і критики соціологічних теорій еволюціонізму, модернізації й історичного матеріалізму, в соціології існує помітна тенденція уникати поняття «соціальний розвиток» і використовувати замість нього терміну «соціальні зміни» [22]. Причому, якщо в період панування еволюціонізму в 1950-ті роки останній термін був повним синонімом еволюційного процесу, то в 1980–1990-ті його вже вважають більш загальним поняттям і надають перевагу перед скоріше спеціальними поняттями «еволюція», «прогрес», «диференціація» і «розвиток», які позначають «специфічні механізми, процеси і напрями змін» [29, р. 1].

Разом з тим, термін «розвиток» вживали і ніні широко вживають щодо економічної сфери суспільства. У науковій літературі навіть склалася стала формула «економічний розвиток і соціальні зміни», яку використовують для опису соціально-економічних процесів у країнах, що розвиваються. Утворилася ціла потужна наукова

галузь, що вивчала ці процеси – «економіка розвитку» (development economics) [25; 26; 38]. І хоча економічне зростання є важливим виміром розвитку суспільства, воно не може підміняти його в цілому. З 2007 р. Європейська комісія разом з іншими міжнародними організаціями започаткувала ініціативу «За межами ВВП. Вимірювання прогресу, справжнього багатства та добробуту націй». У цьому проєкті систематизовано економічні, соціальні та екологічні індикатори розвитку суспільства [35]. У 2009 р. на прохання уряду Франції Дж. Стігліц, А. Сен і Ж. П. Фітоуссі підготували звіт, в якому надали рекомендації щодо вдосконалення «вимірювання економічної ефективності і соціального прогресу» і сфокусувались на аспектах якості життя, зокрема, розподілі доходу, рівні споживання, здоров'я, освіти, соціальної активності тощо [41].

Перевагою такого підходу є те, що рівень життя та інші показники його якості можуть інтерпретуватися як універсальні індикатори розвиненості суспільства незалежно від його типу і особливостей. Проте ця перевага водночас є обмеженням: адже такі індикатори нечутливі або малочутливі до структурних, інституціональних і культурних характеристик суспільств, що порівнюються.

Отже, **метою** цього есе є визначення в контексті українського суспільства обмежень сучасної неоліберальної інтерпретації розвитку, що домінує в теоретичному і політичному дискурсі, обґрунтування необхідності розгляду соціального включення як виміру модерну і суспільного розвитку. У висновках формулюються актуальні питання для подальших досліджень.

* * *

Напевно, для кожної людини – члена суспільства – надзвичайно важливим є питання про стан суспільства, в якому ця людина живе, напрям йо-

го руху, потенціал і шанси у майбутньому порівняно з іншими суспільствами. Адже матеріальний стан, якість життя і самореалізація переважної більшості людей практично всіх соціальних верств безпосередньо або опосередковано залежать від перспектив суспільства, досі окресленого, незважаючи на очевидну і всеохопну глобалізацію, межами національної держави. Незадоволеність цими перспективами може призводити до значних міграційних потоків, унаслідок яких суспільство, як правило, втрачає найбільш мобільні, творчі і підприємливі групи людей, що, своєю чергою, вочевидь, не покращує його перспективи.

Україна в останні 20 років є країною еміграції. Українці емігрують як до країн Східної і Західної Європи, які історично мали вищі стандарти життя, так і до Російської Федерації, де подібний до України рівень життя був ще 15 років тому. Дані соціологічних опитувань демонструють високу частку людей, зокрема молоді, які готові виїхати закордон і не пов'язують свою долю з країною свого народження. Наприклад, за результатами порівняльного міжнародного дослідження «Сучасне і майбутнє трьох ключових пострадянських країн (Азербайджан, Росія, Україна). Погляд молодих», яке в Україні проводив Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) у листопаді 2002 року (вік респондентів 18–34 роки), 10,6 % опитаних хотіли б поїхати з України назавжди (у Російській Федерації таких лише 4,4 %, а в Азербайджані ще більше – 15,8 %). Серед мотивів еміграції для української молоді на першому місці були фінансові причини («зможу заробляти більше» в іншій країні) – 8,3 % опитаних (3,2 % у Росії і 7,5 % в Азербайджані); на другому – економічні причини (відсутність фінансування галузі, в якій працює респондент, «безперспективність економіки нашої країни») – 6,4 % (лише 1,6 % у Росії і 4,9 % в Азербайджані); на третьому – соціально-культурні причини («там кращі умови життя, вище рівень культури») – 4,4 % (1,3 % у Росії і 9 % в Азербайджані); і, нарешті, очікування закордонних можливостей для «кар'єрного/фахового росту, подальших перспектив» – 2,3 % (1,4 % й Росії й 2,4 % в Азербайджані) [4]¹.

Можна припустити, що за останнє десятиліття ситуація не тільки не поліпшилася, а навіть погіршилася. За даними дослідження 2011 року, яке проводив ЦСД «Софія», 34,1 % опитаних висловили готовність за сприятливих умов виїхати для постійного проживання закордон, і ли-

ше 55,1 % цього б не зробили. Готовність до еміграції серед молоді 18–29 років є ще вищою – 50,4 %, серед людей 30–39 років – 42,4 % [2]. Автори цього дослідження справедливо пов'язують готовність до еміграції зі ставленням населення до своєї країни. За їхніми даними, 56,3 % опитаних зараховують Україну за рівнем розвитку до «відсталих» країн і лише 17,2 % вірять у те, що за десять років Україна «може увійти до двадцятки економічно найбільш розвинених країн світу» (1,8% вважали, що вона на момент опитування належала до такої групи), натомість абсолютна більшість (69,9 %) не вірили в таку можливість².

Отже, навіть якщо немає громадянської війни, бойових дій і озброєних угруповань, реальної загрози тероризму, ризиків військового вторгнення, серйозних громадянських конфліктів, вуличного насильства, етнічних або релігійних переслідувань, дискримінації, високого рівня безробіття, нестачі продуктів харчування, епідемій, природних катастроф або інших вагомих причин для зміни країни проживання, значна кількість українців, особливо молоді, демонструють стійку готовність до еміграції. Мотивацією для цього, як підтверджують наведені дані, є не просто незадоволеність власним фінансовим станом і рівнем життя, а зневіра багатьох людей у поліпшенні ситуації у майбутньому. Це свідчить про низьку оцінку перспектив українського суспільства його громадянами.

Опосередкованим підтвердженням даних соціологічних опитувань щодо готовності українців до еміграції є статистика поданих документів для участі в щорічній лотереї для отримання так званої зеленої карти (green card) – офіційного документа, який надає право жити і працювати в США. Перевагою цієї статистики є можливість порівняти Україну з іншими країнами. Так, у 2010 році з понад 15 мільйонів заявок з всього світу 760 тисяч були від громадян України. З цим показником Україна посіла третє місце, поступившись Бангладеш, з якої було 7,67 мільйона заявок, і Нігерії – 1,47 мільйона. Україна випередила Ефіопію (580 тисяч) і Єгипет (340 тисяч). Проте, якщо розрахувати співвідношення кількості охочих емігрувати до США відповідно до загальної кількості населення, то Україна з показником 1,65 % посідає друге місце в світі. Ви-

² Исследование ЦСИ «София» «Украинский характер» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sofia.com.ua/page156.html>. Опрос населения проводился ЦСИ «София» с 22 по 30 марта 2011 г. во всех областях, АР Крым, городах Киве и Севастополе. – Назва з екрана.

Всего было опрошено 2022 респондента в возрасте от 18 лет и старше. Выборка репрезентует взрослое население Украины по основным социально-демографическим признакам (пол, возраст, тип населенного пункта и регион проживания). Метод проведения опроса – интервью «лицом к лицу» по месту проживания респондента (на дому). Статистическая погрешность не превышает 2,2 %.

¹ Всього у листопаді 2002 року було опитано 519 респондентів 18–34 років у Києві, АР Крим і 24 областях України. Вибірка є репрезентативною для молоді України за статтю, віком, рівнем освіти, регіоном проживання і типом поселення. Відмінності у порівняльних даних трьох країн значущі на рівні 5 % [4].

щий результат має лише Бангладеш з 4,73 %. Позаду залишилися Нігерія (0,95 %), Ефіопія (0,68 %) і Єгипет (0,43 %) [14].

Іншими словами, протягом одного року 760 тисяч наших співвітчизників (а це розмір такого великого міста, як Львів) не просто мали «готовність до еміграції», а доклали певних зусиль, витратили час і гроші, заповнили і подали необхідні документи. Наголосимо, що це лише ті, хто хотів виїхати до США. (До речі, за даними згаданого дослідження КМІС 2002 року, серед преференцій молоді щодо країни, куди вони хотіли б поїхати назавжди або на деякий час, США посіли друге місце – 12,3%, поступившись Німеччині – 14,1% [4].) Але головним висновком із цієї статистики є те, що, по-перше, жодна європейська країна не має скільки-небудь подібної кількості (абсолютної чи відносної) заявників на отримання дозволу на проживання в США. По-друге, за показником відносної чисельності (1,65 %) Україна випереджає навіть такі країни, як Нігерія, де фактично триває громадянська війна, існує конфесійне протистояння, а також періодично здійснюються терористичні акти, і яка має значно нижчий рівень економічного розвитку (ВВП (валового внутрішнього продукту) на душу населення в 2007 році становив 1969 доларів США ПКС (паритету купівельної спроможності)), Ефіопія – одна з найбідніших країн світу, яка потерпає в останні роки від сильних засух і ВВП на душу населення якої в 2007 році становив 779 доларів США ПКС, і поступається лише дуже бідній Бангладеш (ВВП на душу населення в 2007 році – 1241 доларів ПКС), що постійно потерпає від повеней і голоду¹.

Для тих мешканців України, які не хочуть або не можуть виїхати до іншої країни (а це все ще значна кількість населення), їхній власний добробут тією чи іншою мірою пов'язаний з тим, у який спосіб і наскільки успішно українське суспільство розвиватиметься. Звичайно, можна досягти високого соціально-економічного статусу і забезпечити собі гарне життя і в бідній країні, проте статистична ймовірність цього для пересічної людини зростатиме у країні, яка більш розвинена, і частка домогосподарств із високими доходами у національному розподілі в цьому випадку збільшуватиметься, а тих домогосподарств, що за межею бідності відповідно зменшуватиметься.

Напевне тому майже кожного дня у засобах масової інформації можна почути, як представники чинного уряду говорять про те, як зростає ВВП у попередній період, яке зростання ВВП вони очікують у майбутньому, яке вони хотіли б мати і як ці показники відрізняються від показників інших країн.

Як відомо, чинна українська влада поставила за мету прискорення розвитку України і підвищення її конкурентоспроможності, внаслідок чого буде можливо наздогнати «найбільш економічно розвинені країни світу», так звані країни «великої двадцятки» (G20) [13]. Ці країни визначаються за найбільшим у світі розміром ВВП. Проте вони можуть суттєво відрізнитись за іншими критеріями, зокрема, рівнем життя, мірою участі населення у суспільному житті, станом здоров'я населення, показником інноваційності економіки, її екологічності, затрат ресурсів, ефективності праці тощо. Таким чином, якщо навіть поставлена мета і буде досягнута, частково визначеними залишаються очікувані параметри українського суспільства, крім, звичайно, обсягу ВВП.

Занепокоєність української влади щодо прискореного зростання ВВП і того, як наздогнати лідерів світової економіки, не є чимось винятковим у сучасному світі. Не буде перебільшенням сказати, що час, в якому ми живемо, є часом розвитку. Більшість соціальних процесів розглядається під цим кутом зору. Безпрецедентний економічний і технологічний розвиток є реальністю, і він характеризує останні 200 років існування людства (хоча був і залишається нерівномірним для різних суспільств).

Науково-технічний прогрес останніми десятиліттями навіть прискорюється. Він значною мірою забезпечує економічне зростання. З'являються принципово нові продукти і послуги. Дедалі більше людей із багатьох країн стають активними споживачами нових продуктів і технологій. Збільшується загальносвітовий ринок і світове споживання як нових високотехнологічних товарів, так і традиційних, зокрема продуктів харчування. Наприклад, у середині 2000-х років експерти були вражені кардинальними змінами в традиційних схемах харчування в країнах, що розвиваються і завжди відзначалися високим рівнем бідності. Символом цих змін стало регулярне споживання молока широкими верствами населення в Китаї, де цей продукт раніше був у дефіциті, доступний небагатьом і ніколи не передбачався для щоденного вжитку [27, р. 2; 16, с. 527]. Отже, сотні мільйонів бідних людей (тобто раніше нецікавих світовій економіці) перетворилися на клієнтів провідних компаній світу. Вони залучені до глобального ринку і як виробники, і як споживачі.

Однак розвиток також є ідеєю, яка формує наше уявлення про реальність. Той, хто сьогодні не розвивається, той уже, начебто, й не існує для зовнішнього світу. Екстремальним прикладом цього є найбідніші країни світу, які розташовані на південь від пустелі Сахара (міжнародні організації позначають цей регіон Sub-Saharan

¹ Дані наведено за розрахунками Світового банку, що використані у доповіді про людський розвиток [31].

Africa). Сотні мільйонів людей цього регіону вилучені зі світового економічного життя. Проте й в інших країнах по всьому світу також існують сотні мільйонів людей, які не впливають ані на ситуацію на ринку праці, ані на споживчий ринок і ціноутворення.

Розвиток став справжньою магічною формулою. Його розуміють дуже просто – як економічне зростання, яке створює ресурси для підвищення якості життя широких мас населення, що має, врешті-решт, призвести до їхнього більшого задоволення своїм життям. Розвиток дає змогу в суспільствах електоральної демократії здобути й утримати політичну владу, а в авторитарних суспільствах – забезпечує стабільність чинних режимів. Тому існує свого роду одержимість розвитком політичних еліт різних суспільств.

Розвиток міфологізується як у суспільній свідомості, так і науковому дискурсі. Стрімке піднесення тієї чи іншої країни визначається медійним штампом «економічне диво». Успішні країни дістають яскраві епітети (наприклад, «азійські тигри»), а весь процес в очах публіки виглядає як дивовижне і захопливе перетворення Попелюшки на принцесу. С. Гантингтон свого часу писав, як його вразила схожість економік Гани і Південної Кореї на початку 1960-х років: приблизно однаковий рівень ВВП на душу населення, структура виробництва й експорту, і їхня різюча відмінність за 30 років, коли Південна Корея стала індустріальним гігантом, чотирнадцятою за розміром економікою світу, в ній відбулися демократичні перетворення, а її ВВП на душу населення вже перевищував цей показник Гани у приблизно 15 разів [33, р. хііі].

Однак розвиток відбувається в умовах конкуренції компаній, ринків праці, національних держав. Після Другої світової війни почалися справжні перегони економічного зростання, поліпшення якості життя і, як і в попередні два століття (адже це був час «холодної війни»), військової могутності. Україна була частиною Радянського Союзу, який був важливим учасником цих перегонів. Тоді Радянський Союз і Україна разом з ним, незважаючи на досягнуту надзвичайну військову міць, конкуренцію програли.

У наш час глобалізація лише загострила конкуренцію між країнами. Національні держави, які відповідають за розвиток і якість життя населення, майже не контролюють міжнародні компанії і наднаціональний фінансовий клас. Великі компанії вже кілька десятиліть розгортають своє виробництво там, де є меншими транзакційні витрати. Сьогодні не лише виробництво, а й дизайн продуктів набуває транснаціонального характеру. Т. Фридман, триразовий лауреат Пулітцерівської премії і автор таких ві-

домих книг, як «Лексус і оливкове дерево» і «Світ є плоским», вказує на наявну суперечність між баченням світу політиками, які сприймають його як локалізовані в межах держав «блоки виборців», і компаніями, для яких продукти створюються в глобальних мережах і ринком збуту є весь світ, а не окремі держави [28]. Він посилається на розмову в 2011 році між президентом США Б. Обамою і Стівом Джобсом, у той час ще керманічем найбільшої за капіталом компанії світу Apple. Б. Обама поцікавився, чи можуть робочі місця, завдяки яким створюються мільйони високотехнологічних продуктів американської компанії, повернутися до Америки. Стів Джобс відповів, що «ці робочі місця не повернуться» [28].

У чому Т. Фридман має рацію, так це в тому, що сучасна економіка дедалі більше виходить з-під контролю національних урядів і значна її частина функціонує у вигляді глобальних транснаціональних мереж. Про це з понад два десятиліття пишуть соціологи глобалізації. У чому з ним категорично не можна погодитись – що за цих умов втрачає сенс поняття експорту, оскільки продукти «зроблені в світі» і продаються по всьому світу. Незважаючи на це, експорт й імпорт існують, адже саме національні держави в межах своєї юрисдикції контролюють емісію грошей, збирають податки і здійснюють перерозподіл суспільного багатства. Так само не втрачають сенс поняття національного платіжного балансу, торговельного балансу, суверенного боргу і національного рівня безробіття.

Ці питання безпосередньо пов'язані з сучасними тенденціями і перспективами економічного і соціального розвитку, в тому числі України. Адже за останні більш ніж півстоліття «проривів» в економічному зростанні і збільшенні рівня життя досягли лише ті країни, економіка яких була орієнтована на експорт. Саме така стратегія, а не імпортозаміщення, стимулювання споживання і розвиток внутрішнього ринку виявилась успішною для країн «навздогінного розвитку» [3, с. 35]. Внутрішнє споживання працювало певний час як самодостатній рушій економіки лише в США і частково у Західній Європі, які вийшли на високий рівень життя більшої частини населення за рахунок попереднього індустріального періоду і накопичення капіталу, в тому числі шляхом колоніальної експансії. Проте з кінця 2000-х років «економіка споживання» опинилася в глибокій кризі, яка демонструє проблематичність стального зростання в умовах хронічного дефіциту національного платіжного балансу.

Тому останніми роками національні уряди ведуть так звані валютні війни, намагаючись отримати конкурентну перевагу через занижен-

ня вартості власної валюти, і збільшити експорт, знизити рівень безробіття та покращити торговельний і платіжний баланси. Ось саме в такій ситуації чинна українська влада визначила стратегію модернізації країни і поставила за мету досягнення рівня розвитку країн «великої двадцятки». Україні, яка з 2005 року має дефіцит торговельного балансу, також потрібно стимулювати власне виробництво і збільшувати експорт.

Проблема, однак, полягає в тому, що те саме одночасно намагаються робити багато урядів інших країн світу. Поширення такої політики є результатом тотального домінування «ордoliberalної (ordoliberal) економічної філософії орієнтованої на експорт зростання», хоча іронія ситуації зумовлена «залізною логікою платіжного балансу, коли експорт однієї країни є імпортом іншої країни, надходження капіталу до однієї країни є відтоком капіталу з іншої» [37]. В ситуації, коли всі зусилля урядів спрямовані на збільшення експорту і отримання стійкого торговельного профіциту, хтось мусить мати постійний дефіцит. Як виразно зауважив М. Бліс, «ми не можемо всі експортувати до Марсу» [21].

Таким чином, розвиток суспільств у сучасному світі зводиться до економічного росту, що вимірюється ВВП, є взаємозумовленим і відбувається в умовах жорсткої конкуренції. У цій статті ми не зосереджуватимемося на наявних внутрішніх і зовнішніх обмеженнях зростання, які, безумовно, також мають вплив [30; 42]. Проте привернемо увагу до менш очевидних вимірів суспільного розвитку й їхньої оцінки. Потреба в цьому зумовлена тим, що розвиток з неоліберальної позиції, що домінує в наш час, розуміють однобічно: економічне зростання – добробут населення – задоволення життям. Навіть системи нових показників, які розробляються в останні роки і мають подолати обмеження традиційного індикатора ВВП, в цілому залишаються в межах цієї схеми [23; 34; 35; 41].

Також є потреба уточнити зміст процесу модернізації, який політичні еліти, наприклад, України і Російської Федерації розглядають суто інструментально [7; 9; 11; 12], що робить ці суспільства приреченими на «навздогінний шлях». Тим більше є хибним отождолення сутності модернізації з технологічним переоснащенням економіки і розбудовою її інноваційних галузей [10]. Модернізація – всеосяжний соціетальний процес, зміст і результати якого суперечливі й становлять предмет дискусій різних соціальних наук протягом півстоліття. Новітні дослідження Д. Аджемоглу, Дж. Робінсона, С. Джонсона та інших представників нового інституціоналізму доводять, що економічне зростання зумовлюється ефективністю соціальних інститутів й їхнім

типом [18; 19]. Тому вони, наприклад, прогнозують, припинення гідного подиву сьогодні економічного підйому Китаю за браком інституціональних змін. Отже, високі технології й інвестиції самі по собі не є чарівними компонентами стійкого зростання, як це вважають (або хочуть в цьому переконати інших) модернізатори з країн, що мають авторитарні режими або тенденції до авторитаризму.

Перевагою соціологічного ракурсу дослідження суспільного розвитку на відміну від економічного, на наш погляд, є можливість «виходу за горизонт» зростання економіки і добробуту. Навіть неоінституціональний підхід, який є найбільш впливовим у наш час у вивченні цих процесів, створює одновимірну картину сучасного суспільства. Соціологічна традиція відзначається існуванням комплексу теорій суспільства модерну, які у різний спосіб пояснюють сучасний стан людства. В розрізі цих соціологічних теорій сучасність, на наше переконання, постає як багатовимірний феномен. Саме в контексті тенденцій і характеристик суспільства модерну необхідно розглядати суспільний розвиток і досліджувати його виміри. Одним із таких вимірів розвитку і характеристик модерну є *соціальне включення*.

У цьому вимірі стає помітною суперечність процесів розвитку сучасних суспільств. Історичний досвід свідчить про те, що розвиток суспільства модерну (передусім економічний) передбачає, по-перше, поширення громадянських прав, по-друге, «мобілізацію людей та їхніх потреб, домагань і бажань» [24, р. 16]. Проте сьогодні найкращі темпи економічного зростання демонструють суспільства, в яких утвердилися авторитарні чи напівавторитарні режими (Китай, Азербайджан, В'єтнам, Російська Федерація, Саудівська Аравія, Сінгапур) або які мають політичні системи «неконсолідованої» демократії (Бразилія, Індія, Індонезія, Малайзія, Мексика, Таїланд, Філіппіни). Разом з тим високодемократичні суспільства, які забезпечують найвищий рівень громадянських, політичних і соціальних прав, найбільше постраждали від глобальної економічної кризи, пережили найглибшу за останні півстоліття рецесію, більшість з них має хронічні дефіцити платіжного балансу і надмірні показники суверенного боргу. Через погіршення економічної ситуації ці суспільства мають сьогодні загострення внутрішніх соціальних конфліктів, вони перебувають на порозі нової рецесії і втрачають свої позиції на глобальному рівні.

Більше того, такі країни, як Південна Корея і Тайвань, що сьогодні мають ознаки розвинутої демократії, здійснили модернізацію, яку прийнято вважати успішною, або принаймні зробили

економічний прорив, за часів обмеження громадянських прав і активного сприяння авторитарних режимів економічному зростанню. Подібна практика була концептуалізована як особливий тип «держави, що орієнтована на цілі розвитку», або «держави, що стимулює розвиток» [3; 5]. Навіть у суспільствах «першого ешелону (або хвилі) розвитку капіталізму» і формування модерну індустріалізація відбувалась у добу драматичного утвердження громадянських прав і повної відсутності соціальних. Політичні системи цих суспільств були далекими від стандартів сучасної демократії. Як слушно зауважує Б. Уїтрок, майже до середини ХХ століття «жодна європейська країна не мала такого типу політичного порядку, який сьогоднішні теоретики визначають емблематичним для модерну, тобто типу характерного для демократичної національної держави» [45, р. 35].

Важливо наголосити, що питання про відношення між розвитком і демократією не можна зводити до ідеологічного забарвлення теорій модерну і модернізації, які зазвичай звинувачують у просуванні західних цінностей і вестернізованої моделі розвитку. Демократія не є лише цінністю «західного способу життя» і певною системою ненасильницької передачі влади. Демократія з погляду суспільства модерну – та політична система, що забезпечує ті самі громадянські і соціальні права, ініціативність, участь і піднесення потреб та прагнень соціальних акторів – тобто їхнє соціальне включення, яке є передумовою економічного зростання і просування на шляху модернізації. Утім, демократія може бути не єдиним ефективним засобом соціального включення, оскільки також існують авторитарні мобілізаційні технології.

Отже, питання про роль соціального включення у розвитку суспільства модерну і його зв'язок з інститутами демократії або авторитаризму відкрите. Тому Р. Дарендорф – ще в оптимістичну добу завершення холодної війни і, напевно, найбільшої віри в остаточну перемогу західних ліберальних цінностей – вказував на те, що «демократичний шлях до модерну радше виняток ніж правилом», а модернізація є «необхідною, але недостатньою передумовою для встановлення демократичних режимів» [24, р. 15]. Тому А. Мартінееллі, оцінюючи наявний соціологічний дискурс щодо зазначеного питання, резюмує: «відношення між демократією і модерном найбільш дискусійний з усіх» [6, с. 179; 36, р. 119].

З онтологічним аспектом проблеми пов'язана її гносеологічна складова. Вона полягає у тому, що у сучасній соціальній теорії існує розбіжність оцінок сутності суспільства модерну і рів-

ня суспільного розвитку. Як зазначає П. Вагнер, сьогодні немає прийнятних відповідей на питання, що є «спільним для різних форм модерну [сучасності] і що є відмінним», чому «певні форми модерну розвиваються у специфічних соціальних обставинах» [43, р. 53].

Більше того, невизначеним залишається розуміння сутності суспільства модерну. Скільки існує його форм, якщо пристати на точку зору теорії множинних модернів, і які вони? Чим вони відрізняються і що їх об'єднує? А. Мартінееллі ставить питання не лише про характер відмінностей між сучасними суспільствами і глибину цих відмінностей, а й про те, чи «всі суспільства сьогодні однаково сучасні, якщо ми перебуваємо у *модерному глобальному стані*», (курсив мій. – Ю. С.) і що саме означає «бути сучасним [модерним]?» [6, с. 173–174].

Іншими словами, необхідно віднайти критерії для порівняння різних форм модерну й оцінки рівня розвитку суспільств у глобальній світовій системі. Водночас широко використовуються кілька параметрів для порівняльного аналізу суспільств у межах національних держав, груп країн і регіонів. Окрім суто економічних індикаторів, це також індекс людського розвитку Програми розвитку ООН, показники Світового банку, різні індекси конкурентоспроможності суспільств, якості життя, соціальної згуртованості, підприємницької активності, відкритості економік і ефективності врядування, тощо [23; 31; 34; 35].

Усі ці показники, які були розроблені за останні 15–20 років (перша Доповідь з людського розвитку опублікована у 1990 році [32]), є дуже важливими й утворюють емпіричну базу для порівняння різних суспільств. Проте вони здебільшого недостатні для повноцінного соціологічного аналізу, який зосереджується на структурних, інституціональних і культурних особливостях суспільств.

Саме в оцінці цих особливостей полягає головна, як на наш погляд, суперечність соціологічного дискурсу суспільного розвитку. Це – суперечність між теоріями спільності форм суспільства модерну, які виходять з ідеї універсальності механізмів соціального розвитку, і теоріями множинних модернів і численних модернізацій, які заперечують існування єдиної моделі розвитку. По суті, це фундаментальна теоретична і світоглядна розбіжність між баченням єдності людської історії (від просвітницької ідеї прогресу, марксистського формаційного підходу, парсонівської еволюції систем до сучасних теорій постіндустріального суспільства і постматеріалістичних цінностей) і цивілізаційним підходом («концепціями локальних цивілізацій»), згідно з яким історичний процес є дискретним і

соціальний розвиток зумовлюється унікальними культурними або цивілізаційними особливостями суспільств.

Дослідження феномена соціального включення дасть змогу по-новому оцінити рівень розвитку суспільств з урахуванням їхніх модерних і цивілізаційних характеристик і виявити спільні для них властивості. Цей напрям досліджень вдосконалив наявну концепцію людського розвитку, яка сформувалась в 1990 роки і запропонувала оригінальне розуміння універсального механізму соціетального розвитку для всіх типів суспільств, та допоможе співвіднести цю концепцію з теоріями суспільства модерну. Концепція людського розвитку та пов'язаний з нею теоретичний підхід «збільшення спроможності» (the Capability Approach) А. Сена, М. Насбаум, С. Ананда визначають ключовим індикатором розвиненості суспільства забезпечення спроможності людей у здійсненні ними вибору [40; 39; 20]. Забезпечення такого вибору є лейтмотивом модернізаційного розвитку [1, с. 32], тоді як К. Вельцель обгрунтував ідею про те, що поява емансипаційних цінностей трансформує модернізацію в процес людського розвитку [44, р. 203].

Останніми роками концепція людського розвитку була доповнена концепцією соціального відторгнення і залучення [8], тобто соціальної ексклюзії і соціального включення, якщо використовувати соціологічну термінологію, яка тільки-но формується. Це дало змогу ввести до концепції людського розвитку «агента» соціального відторгнення – «групи або інститутів, що відповідають за відторгнення» і вивчити «механізми і причини відторгнення, а також дії, що сприяють відторгненню» [8, с. 14].

Висновки

Отже, сьогодні «соціальне залучення» (або включення) розглядається як «засіб забезпечення людського розвитку» [15, с. 30]. Проте ані соціальне включення, ані людський розвиток не пов'язуються у вказаних дослідженнях із розумінням сутності суспільства модерну, його ключовими властивостями, вимірами, а також зі спільністю або відмінністю його форм. Залишається незрозумілою успішність механізмів забезпечення вибору та соціального включення залежно від культурних й інституційних особливостей сучасних суспільств. Різні суспільства демонструють не тільки різні механізми забезпечення вибору і включення, а й різну успішність застосування подібних механізмів.

Таким чином, зважаючи на зазначене, можна сформулювати такі запитання для подальших досліджень:

1. У яких сучасних суспільствах відбувається збільшення соціального включення і який зв'язок останнього з іншими вимірами суспільного розвитку?
2. Чи є соціальне включення спільною властивістю різних форм модерну, чи воно цивілізаційна характеристика лише північноатлантичних суспільств?

Це фундаментальні запитання, на які немає відповідей. Щодо них у світовій соціології в різних форматах (часто імпліцитно) триває наукова дискусія та існують різні концептуальні позиції. Отже, необхідно визначити той спільний теоретичний ґрунт, на якому можна дати відповіді на поставлені запитання, здійснити синтез теорій модерну неінституціонального та активістського підходів, а також підходу «збільшення спроможності».

Література

1. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Р. Дарендорф ; пер. с нем. Л. Ю. Пантинной. – М. : РОССПЭН, 2002. – 288 с.
2. Ермолаев А. «Вишневы сад» украинского традиционализма [Електронний ресурс] / А. Ермолаев, А. Левцун // Зеркало недели. – 2011. – 10 июня. – № 21. – Режим доступу: http://zn.ua/SOCIETY/vishnevyy_sad_ukrainskogo_traditsionalizma-82561.html. – Назва з екрана.
3. Иноземцев В. Л. Пределы «догоняющего» развития / В. Л. Иноземцев. – М. : Экономика, 2000. – 299 с.
4. КМІС. Результати порівняльного міжнародного дослідження «Сучасне і майбутнє трьох ключових пострадянських країн (Азербайджан, Росія, Україна). Погляд молодих» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.kiis.com.ua/txt/110703/tables.htm>. – Назва з екрана.
5. Кутуєв П. В. Парадигма держави, що стимулює розвиток у соціології: концептуальний аналіз / П. В. Кутуєв // Наукові записки НАУКМА : Серія «Соціологічні науки». – 2002. – Т. 20. – С. 3–10.
6. Мартинелли А. Глобальная модернизация : переосмысления проекта современности / Альберто Мартинелли ; пер. с англ. под общ. ред. А. В. Резаева. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2006. – 230 с.
7. Модернізація України – наш стратегічний вибір : щорічне послання Президента України до Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – К., 2011. – 416 с. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/docs/Poslannya_sborka.pdf. – Назва з екрана.
8. От трансформации к обществу для всех : Региональный доклад о человеческом развитии [Електронний ресурс] / [Бранка Анджелкович, Андрей Иванов, Шейла Марни и др.] – Братислава : ПРООН, 2011. – 132 р. – Режим доступу: http://www.undp.tj/files/Regional_Human_Development_Report_Beyond_transition_towards_inclusive_societies_RUS.pdf. – Назва з екрана.
9. Послание Президента Федеральному Собранию Российской Федерации [Електронний ресурс]. – 12 ноября 2009 года, Москва, Большой Кремлёвский дворец. – Режим доступу: <http://news.kremlin.ru/transcripts/5979>. – Назва з екрана.
10. Послание Президента Федеральному Собранию Российской Федерации [Електронний ресурс]. – 22 декабря 2011

- года, Москва, Кремль. – Режим доступу: <http://news.kremlin.ru/news/14088>. – Назва з екрана.
11. Послання Президента України Віктора Януковича до українського народу [Електронний ресурс]. – 03.06.2010. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/17307.html>. – Назва з екрана.
 12. Тільки глибока модернізація України сприятиме її швидкому розвитку : Виступ Президента України на урочистостях з нагоди відзначення 80-річчя утворення Дніпропетровської області [Електронний ресурс]. – 24.02.2012. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/23092.html>. – Назва з екрана.
 13. Україна для людей : Програма кандидата в Президенти України В.Ф.Януковича [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: www.president.gov.ua/docs/udl_ua.pdf. – Назва з екрана.
 14. Украина – на третьем месте в мире по числу желающих эмигрировать в США [Електронний ресурс] // Коммерсант Украина : 23.11.2010. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.kommersant.ua/news/1738533>. – Назва з екрана.
 15. Україна: на шляху до соціального залучення : Національна Доповідь про людський розвиток 2011 [Електронний ресурс] / [Лібанова Е., Левенець Ю., Макарова О. та ін.] – К. : ПРООН, 2011. – 124 с. – Режим доступу до ресурсу: http://www.undp.org.ua/files/ua_95644NHDR_2011_Ukr.pdf. – Назва з екрана.
 16. Федотова В. Г. Глобальный капитализм: три великие трансформации / Федотова В. Г., Колпаков В. А., Федотова Н. Н. – М. : Культурная революция, 2008. – 608 с.
 17. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка ; пер. с англ. под ред. В. А. Ядова. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
 18. Acemoglu D. Institutions as Fundamental Determinants of Long-Run Growth / Daron Acemoglu, Simon Johnson, James A. Robinson // Handbook of Economic Growth, Volume 1A ; ed. by Philippe Aghion and Steven Durlauf. – Amsterdam : Elsevier, 2005. – P. 386–472.
 19. Acemoglu D. Why Nations Fail : The Origins of Power, Prosperity, and Poverty / Daron Acemoglu, James A. Robinson. – 1st ed. – New York : Crown Publishers, 2012. – 544 p.
 20. Anand S. Human Development Index: Methodology and Measurement / S. Anand, A. Sen. – New York : Human Development Report Office, 1994. – 21 p.
 21. Blyth M. We can't all export to Mars [Електронний ресурс] / Mark Blyth // Radio Open Source. – 2011. – November 17. – Режим доступу: <http://www.radioopensource.org/mark-blyth-7-we-cant-all-export-to-mars/>. – Назва з екрана.
 22. Calhoun C. Social change / Craig Calhoun // Encyclopedia of Sociology / Edgar F. Borgatta, editor-in-chief, Rhonda Montgomery, managing editor. – 2nd ed. – Vol. 4. – New York : Macmillan Reference USA, 2000. – P. 2641–2649
 23. Cracolici M. The Measurement of Economic, Social and Environmental Performance of Countries : A Novel Approach / Maria Francesca Cracolici, Miranda Cuffaro, Peter Nijkamp // Social Indicators Research. – 2010. – Vol. 95. – P. 339–356.
 24. Dahrendorf R. Democracy and modernity : notes on the European experience / R. Dahrendorf // Democracy and Modernity / ed. by S. N. Eisenstadt. – Leiden : E. J. Brill, 1992. – P. 15–19.
 25. Debraj R. Development economics / Ray Debraj. – Princeton, N. J. : Princeton University Press, 1998. – 848 p.
 26. Development economics through the decades : a critical look at 30 years of the world development report / [Shahid Yusuf ; with Angus Deaton, Kemal Derviş et al.]. – Washington, D. C. : World Bank, 2009. – 188 p.
 27. Fishman T. C. China, Inc. : How the Rise of the Next Superpower Challenges America and the World / Ted C. Fishman. – New York : Simon & Schuster, 2005. – 342 p.
 28. Friedman T. L. Made in the World [Електронний ресурс] / Thomas L. Friedman // The New York Times. – January 29. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.nytimes.com/article?a=904523&f=28&sub=Sunday>. – Назва з екрана.
 29. Haferkamp H. Social change and modernity / edited by Hans Haferkamp and Neil J. Smelser. – Berkeley and Los Angeles, California : University of California Press, 1992. – 445 p.
 30. Hirsch F. Social Limits to Growth / Fred Hirsch. – Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1976. – 208 p.
 31. Human Development Report 2011. Sustainability and Equity : A Better Future for All [Електронний ресурс] : United Nations Development Program. – New York : Palgrave Macmillan, 2011. – Режим доступу: <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2011>. – Назва з екрана.
 32. Human Development Report 1990 [Електронний ресурс] : United Nations Development Program. – New York, Oxford : Oxford University Press, 1990. – Режим доступу: <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr1990/chapters/>. – Назва з екрана.
 33. Huntington S. Culture matters : how values shape human progress / Samuel P. Huntington / Lawrence E. Harrison, Samuel P. Huntington, editors. – New York : Basic Books, 2000. – 348 p.
 34. Huppert F. Measuring Well-being Across Europe : Description of the ESS Well-being Module and Preliminary Findings / Felicia A. Huppert, Nic Marks, Andrew Clark, Johannes Siegrist, Alois Stutzer, Joar Vittersø, Morten Wahrendorf // Social Indicators Research. – 2009. – Vol. 91. – P. 301–315
 35. GDP and beyond : Measuring progress in a changing world [Електронний ресурс] / COM(2009) 433. – Brussels : European Commission, 2009. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2009:0433:FIN:EN:PDF>. – Назва з екрана.
 36. Martinelli A. Global Modernization : Rethinking the project of modernity / A. Martinelli. – London : SAGE Publications, 2005. – 159 p.
 37. Matthijs M. Why Only Germany Can Fix the Euro [Електронний ресурс] / Matthias Matthijs, Mark Blyth // Foreign Affairs. – 2011. – November 17. – Режим доступу: <http://www.foreignaffairs.com/articles/136685/matthias-matthijs-and-mark-blyth/why-only-germany-can-fix-the-euro?page=show>. – Назва з екрана.
 38. Meier G. Frontiers of Development Economics : The Future in Perspective / edited by Gerald M. Meier, Joseph M. Stiglitz. – New York : The World Bank and Oxford University Press, 2001. – 592 p.
 39. Nussbaum M., The Quality of Life / M. Nussbaum, A. Sen / Ed. by Martha C. Nussbaum and Amartya Sen. – Oxford : Clarendon Press, 1993. – 453 p.
 40. Sen A. Commodities and capabilities / Amartya Sen. – Amsterdam : North-Holland, 1985. – 130 p.
 41. Stiglitz J. Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress [Електронний ресурс] / Joseph E. Stiglitz, Amartya Sen, Jean-Paul Fitoussi. – 2009. – Режим доступу: http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/rapport_anglais.pdf. – Назва з екрана.
 42. The Limits to Growth : A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind / [Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jorgen Randers, William W. Behrens III]. – New York : Universe Books, 1972. – 205 p.
 43. Wagner P. Multiple Trajectories of Modernity : Why Social Theory Needs Historical Sociology / P. Wagner // Thesis Eleven. – 2010. – Vol. 100. – P. 53–60.
 44. Welzel C. Individual Modernity / C. Welzel // The Oxford Handbook of Political Behaviour / Ed. by Russell J. Dalton, Hans-Dieter Klingemann. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – P. 185–205.
 45. Wittrock B. Modernity : One, None, or Many? European Origins and Modernity as a Global Condition / B. Wittrock // Daedalus – 2000. – Vol. 129. – No. 1 : Multiple Modernities. – P. 31–60.

**SOCIAL INCLUSION AS DIMENSION OF SOCIAL DEVELOPMENT:
PROBLEM FORMULATION**

The paper discloses limitations of the dominant in political and scientific discourse neoliberal interpretation of development as a triad economic growth – well-being – life satisfaction in the context of contemporary Ukrainian society. Heuristic capacity and contradictions of sociological theories of social development and modern society are demonstrated. It is argued that social inclusion should be considered a dimension of social development and modern society. Research questions for future studies are suggested.

Keywords: development, social inclusion, modern society.

Матеріал надійшов 30 квітня 2012 р.